

Van panoramisch naar preventief

Populariserende anatomische musea in de Lage Landen (1850-1880)

TINNE CLAES en VERONIQUE DEBLON

From panorama to prevention. Popular anatomical museums in the Low Countries (1850-1880)

Recent research on nineteenth-century popular anatomical museums has focused on their preventive and moralizing ideals. In the Low Countries, however, the anatomical museum had a different meaning in the 1850s. Dr. Joseph Kahn and his contemporaries portrayed their collections as a panoramic view of creation. The display of – zoological, ethnological and pathological – bodily differences represented the wealth of nature. In this article, we argue that the pathological body only became the core of the anatomical museum in the 1860s. The admission of the lower classes and the emergence of the hygiene movement led to a growing interest in the preventive and moralizing potential of the pathological body.

In 1849 streek het anatomische museum van Dr. Joseph Kahn voor het eerst neer in de Brusselse St. Hubertusgalerijen. Het was een van de vele haltes op de Europese tour van het bekende museum, dat enkele maanden later ook het Amsterdamse publiek verblijdde.¹ In het museum toonden zowel natuurlijke preparaten als anatomische modellen de ingenieuze lichaamsbouw van de mens. Bij binnenkomst zag de bezoeker foetussen bewaard op sterk water en opgezette skeletten van pasgeboren kinderen, die de ontwikkeling van het menselijk lichaam illustreerden. Wassen reproducties van gedeeltelijk gedissecteerde hoofden stonden zij aan zij met demonteerbare modellen in papier-mâché van het hart, het oog of het oor. Ook het ‘andere’ – dierlijke, ‘raciale’ en zieke – lichaam kwam aan bod. Zo werden een embryo van een zwijn en ‘eene Hottentottin’ vanuit een vergelijkend anatomisch perspectief tentoongesteld. Pathologische modellen en preparaten toonden dan weer de symptomen van ziekten. Kahn beloofde zijn bezoekers dat dit brede scala aan lichamen inzicht zou bieden in de wonderen van de schepping.² Museumuitbaters stelden hun anatomische collecties voor als didactisch en benadrukten dat kennis van de anatomie ook een beter begrip van het menselijk bestaan en de schepping meebracht. Wij benoemen het vroeg anatomische museum daarom als een panorama, een begrip dat de collectiebeheerders zelf ook ge-

1 *L'Indépendance belge*, 14 september 1849 en *Algemeen Handelsblad*, 7 februari 1850.

2 Joseph Kahn, *Beschrijving van het ontleedkundig museum van Dr. Kahn* ('s Gravenhage 1850).

Cette figure, le chef-d'œuvre de ce musée, se démonte dans toutes ses parties; ce qui fournit à chacun la meilleure occasion de se procurer en fort peu de temps un coup-d'œil exact de la merveilleuse construction du corps humain en général et de ses membres en particulier.

On a joint une lithographie de cette figure au catalogue.

Afb. 1 Een rondleiding langs modellen en preparaten in het anatomisch museum. Uit: Joseph Kahn, *Catalogue du Grand Musée d'Anatomie (Antwerpen 1850)* 31.

bruikten om potentiële klanten van een museumbezoek te overtuigen.³

Twee decennia later opende het anatomische museum Talrich zijn deuren op het Brusselse kermisplein. De tentoonstelling werd geopend met pathologische modellen die de gevolgen van drankmisbruik uitbeeldden. Embryologische modellen waren hier minder een illustratie van de wonderen van de natuur dan een aangrijpingspunt om de zwangere vrouw gedragsregels op te leggen: de aanstaande moeder diende niet te drinken.⁴ In een apart pathologisch kabinet, het 'cabinet séparé', spoorden modellen van het zieke lichaam de bezoeker aan om een gematigd leven te leiden.⁵ Moraliteit werd geduid in medische termen. Zo was er een model dat de vermeende nadelige gevolgen van homoseksualiteit illustreerde. Deze 'misdad tegen de natuur' zou volgens het museum bestraft worden met syfilis.⁶ Het zieke lichaam werd hier voorgesteld als een gevolg van onzedelijkheid. Het museum Willardt benadrukte dan weer de consequenties van korsetrijgen en masturbatie. Ijdelheid en onzedelijkheid zouden leiden tot

3 Henry Dessort, *Musée ethnologique et anatomique du Dr H Dessort. Guide du visiteur* (Brussel 1858) 3.

4 Jules Talrich, *Livret descriptif et raisonné du musée anatomique* (Parijs 1876) 3.

5 Ibidem, 20.

6 Ibidem, 24.

anatomische afwijkingen.⁷ De tentoonstelling van het ‘andere’ lichaam bood in laatnegentiende-eeuwse anatomische musea niet langer een panoramisch zicht op de schepping, maar beoogde een confrontatie van de bezoeker met het pathologische lichaam met een waarschuwend, stichtende functie.

Populariserende anatomische musea bieden een uniek venster op negentiende-eeuwse opvattingen over het lichaam. De tentoongestelde lichamen gaven uitdrukking aan nieuwe wetenschappelijke inzichten en waren gemodelleerd volgens de heersende culturele denkbeelden over het lichaam.⁸ De studie van populariserende anatomische musea kan inzicht bieden in onderwerpen zoals ziektebeleving, lichaam en gender, lichaamshygiëne of de verbeelding van andere rassen. Het is dan ook weinig verwonderlijk dat gedurende de laatste decennia, waarin de lichaamsgeschiedenis een hoge vlucht nam, de aandacht van historici naar deze musea is uitgegaan.

Zo verschenen er studies, die de nadruk legden op het educatieve, preventieve en moraliserende karakter van het laatnegentiende-eeuwse populariserende anatomische museum. Maritha Rene Burmeister besprak bijvoorbeeld het anatomische museum in Engeland binnen een bredere context van de democratisering van het onderwijs. De tentoonstelling van anatomische modellen maakte medische kennis over de oorzaken en symptomen van ziektes toegankelijk voor een breder publiek. Op deze manier droegen anatomische musea volgens haar bij tot de creatie van het ‘moderne’, medische lichaam ten koste van een traditionelere populaire geneeskunde, die werd afgedaan als bijgeloof.⁹

Naast het didactische, werd ook het profylactische oogmerk van anatomische musea besproken. Verschillende historici analyseerden het medisch-morele vertoog van populaire anatomie, waarin preventie verweven was met moralisering. In populariserende anatomische musea weerspiegelden anatomische en pathologische modellen burgerlijke normen en waarden. De boodschap was dat wie fatsoenlijk leefde, gezond zou blijven en wie zich deviant gedroeg, ziek zou worden.¹⁰ Ziekte werd zo voorgesteld als een verantwoordelijkheid van het individu, die door een gedegen kennis van het lichaam en een gezonde levensstijl kwaaltjes kon voorkomen. Wie gezond wou blijven, moest op een verantwoorde wijze met zijn lichaam omgaan: moest zijn lichaam verzorgen en beteugelen in overeenstemming met de culturele normen.¹¹

7 Willardt, *Guide dans le Musée anatomique de Willardt. Collection la plus riche de figures plastiques du domaine de la vie corporelle de l'homme* (Bienne s.d.) 41-44.

8 Elizabeth Stephens en Kathryn Hoffmann bespraken bijvoorbeeld de waarde van de studie van de anatomische Venus voor de lichaams-, gender- en wetenschapsgeschiedenis. Zie: Elizabeth Stephens, ‘Venus in the archive. Anatomical waxworks of the pregnant body’, *Australian Feminist Studies* 25 (2010) 133-145; Kathryn A. Hoffmann, ‘Sleeping beauties in the fairground’, *Early Popular Visual Culture* 4 (2006) 139-159.

9 Maritha Rene Burmeister, *Popular anatomical museums in nineteenth-century England*, onuitgegeven doctoraatsproefschrift Rutgers University of New Jersey (New Brunswick 2000) 93-127.

10 Elizabeth Stephens, *Anatomy as spectacle. Public exhibitions of the body from 1700 to the Present* (Liverpool 2009) en Michael Sappol, *A traffic of dead bodies. Anatomy and embodied social identity in nineteenth-century America* (Princeton 2002) 274-312.

11 Elizabeth Stephens, ‘Inventing the healthy body. The use of popular medical discourses in public

In de Lage Landen bleef de aandacht voor populariserende anatomische musea beperkt.¹² Een belangrijke uitzondering hierop is het werk van de Belgische kunsthistorica Chloé Pirson, die de rondreizende anatomische musea op de kermis vanaf de jaren 1870 onderzocht. Ze benadrukte hierbij de link tussen de wetenschappelijke praktijk, populariserende anatomie en een opkomend hygiënediscours in de tweede helft van de negentiende eeuw. Het populariserende anatomische museum was volgens Pirson de eerste succesvolle uiting van de hygiënebeweging, die door een verspreiding van medische kennis de arbeidersklasse wou beschaven en ziekten wou voorkomen.¹³

Toen het anatomische museum van Kahn voor het eerst zijn tenten opzette in 1849 was dit echter niet voor een arbeiderspubliek, en vormde het preventieve luik van de tentoonstelling niet het zwaartepunt. De vroegste anatomische musea boden burgerlijke bezoekers daarentegen ‘een volledige kennis’ aan, waarvan niet alleen het anatomische, maar ook het raciale, dierlijke en pathologische lichaam integraal deel uitmaakten.¹⁴ Net het samenspel van verschillende lichamen verleende de opstelling betekenis. De tentoonstelling van lichamelijke verschillen bood volgens uitbaters de kans kennis te vergaren over de verscheidenheid en de orde van het universum. De opzet van deze rondreizende collecties herinnerde aan de vroegmoderne rareiteitenkabinetten en musea, die de wereld kenbaar wilden maken aan de hand van een reeks bijzondere objecten.¹⁵ Pas in de jaren 1860 en 1870 veranderde het verhaal van het populariserende anatomische museum, waarbij museumuitbaters aanhaakten bij de doelstellingen van de hygiënebeweging. Het preventieve en moraliserende potentieel van het zieke lichaam werd de kern van het museum.

In dit artikel bespreken wij de veranderende duiding die uitbaters van populariserende anatomische musea in de Lage Landen aan hun collecties toeschreven. De keuze voor de Lage Landen volgt uit twee redenen. Enerzijds verliep de ontwikkeling van het anatomische museum in beide landen grotendeels

anatomical exhibitions’, in: Sarah Ferber en Sally Wilde (red.), *The body divided. Human beings and human ‘material’ in modern medical history* (Farnham 2011) 223-238 en Tinne Claes, ‘De onwetendheid baart de ziekte. Het populaire anatomische museum als een plaats van preventie en moralisering’, in: Geert Vanpaemel (red.), *Vesalius. Het lichaam in beeld* (Leuven 2014) 139-145.

12 In Pierre Mardaga (red.), *Foires et forains en Wallonie. Magie foraine d’autrefois* (Luik 1989) werd het populariserende museum besproken als een onderdeel van de burgerlijke kermis. Sofie Onghena onderzocht het museum als een voorbeeld van de circulatie van kennis in de negentiende-eeuwse stad: Sofie Onghena, ‘Spektakelstukken. De mise-en-scène van de wetenschap in de Belgische stad 1860-1914’, in: Inge Bertels e.a. (red.), *Tussen beleving en verbeelding. De stad in de negentiende-eeuwse literatuur* (Leuven 2013) 43-69. Evelien Jonckheere bestudeerde het anatomisch museum als onderdeel van de spektakelcultuur op de kermis: Evelien Jonckheere, ‘Van narrenschip tot waanzinnige coureur. Het schouwspel van waanzin en arbeid’, in: Christel Stalpaert e.a. (red.), *Het spel voorbij de waanzin. Een theatrale praktijk?* (Gent 2010) 84-102. Museum Boerhaave organiseerde in 2014 een tentoonstelling (met bijbehorende publicatie) over anatomische modellen, waarin ook aandacht was voor de didactische en preventieve functie van deze objecten: Museum Boerhaave, *Amazing models. Anatomical models in European perspective* (Leiden 2014).

13 Chloé Pirson, *Corps à corps. Les modèles anatomiques entre art et médecine* (Parijs 2000).

14 Henry Dessort, *Musée ethnologique*, 3.

15 Ken Arnold, *Cabinets for the curious* (Farnham 2006).

parallel, anderzijds wil deze studie het gekende verhaal over populariserende anatomische musea, dat vooral gebaseerd is op Angelsaksische bronnen, nuanceren. We zullen aantonen dat populariserende anatomische musea in de Lage Landen positiever werden onthaald. Het onderzoek start in 1849 met de opstelling van het eerste populariserende anatomische museum in onze contreien, en eindigt in de jaren 1880, die in de literatuur erkend zijn als een bloeiperiode voor hygiënistische gezondheidspropaganda.¹⁶ De nadruk ligt op de betekenis van vroeger anatomische musea (die in het historisch onderzoek onderbelicht bleven) enerzijds en op de redenen voor de toenemende aandacht voor pathologie en preventie anderzijds. Hoe evolueerde de populaire anatomische tentoonstelling van een panoramisch zicht op de schepping tot een encyclopedie van ziekten in slechts enkele decennia?

De verandering van de collecties wordt duidelijk door een analyse van de museumcatalogi. Anatomische musea brachten geregeld nieuwe catalogi uit, die door lokale drukkers werden uitgegeven. In het promotiemateriaal werden tentoonstellingsobjecten en hun betekenis geduid. Omdat de catalogus zowel per stad als per jaar verschilde, kan de evolutie van collecties zowel chronologisch als geografisch in kaart worden gebracht.¹⁷ In kranten werd de komst van anatomische musea aangekondigd in advertenties.¹⁸ Hieruit komt de voorstelling van het anatomische museum naar voren. Om bezoekers naar hun tentoonstelling te lokken, onderlijnden museumuitbaters zowel het nut als het plezierige karakter van hun tentoonstelling. Dagbladrecensies en opiniestukken over anatomische tentoonstellingen maakten toekomstige bezoekers vertrouwd met deze raadselachtige collecties.¹⁹ Aangevuld met rapporten van de stedelijke overheid, bieden deze artikels tevens inzicht in de receptie van een museum.²⁰ In een eerste paragraaf schetsen we de opkomst van populariserende anatomische musea in Europa, alsook hun verhouding tot de medische wereld. Vervolgens wordt de overgang van een panoramische naar een preventieve museumopstelling besproken. In de twee laatste paragrafen beargumenteren we dat deze preventief-moraliserende opstelling ingang vond in het populariserende anatomische museum onder invloed van een verbreding van het publiek

16 Liesbet Nys, 'Nationale plagen. Hygiënisten over het maatschappelijk lichaam', in: Liesbet Nys e.a. (red.), *De zieke natie. Over de medicalisering van de samenleving 1860-1914* (Groningen 2002) 220-241 en Céline Pijcke en Chloé Pirson, *Santé! L'art au secours de la prévention médicale/Gezondheid? Kunst op de bres voor medische preventie 1880-1940* (Brussel 2006) 109-115.

17 Kahn liet tijdens zijn bezoek aan Amsterdam een Nederlandstalige catalogus drukken. De bezoekers van het museum in Antwerpen kochten datzelfde jaar een Franstalige catalogus gedrukt in Antwerpen, zie: Joseph Kahn, *Beschrijving van het ontleedkundig museum van Dr. Kahn* ('s Gravenhage 1850) en Joseph Kahn, *Catalogue du Grand Musée d'Anatomie* (Antwerpen 1850).

18 Het personderzoek gebeurde aan de hand van verschillende krantendatabases. De Belgische kranten onderzochten we via Belgica Press. De Nederlandse kranten werden geconsulteerd via Delpher.

19 Voorbeelden van recensies van deze rondreizende musea: 'Musée anatomique du docteur Kahn', *Le Messager de Gand*, 9 januari 1851 en W. Hendrikszoon, 'Het anatomische museum van den heer Dr. Kahn', *Algemeen Handelsblad*, 17 december 1849.

20 In stadsarchieven wordt vaak documentatie over de organisatie van de kermis (en dus ook over anatomische kermismusea) bewaard. Voor dit onderzoek raadpleegden we de stadsarchieven van Brussel en Leuven.

en de opkomst van de hygiënebeweging, waarin uitbaters een rechtvaardiging vonden voor hun collecties.

Populaire anatomie

Een niet-medisch publiek maakte in de eerste helft van de negentiende eeuw op verschillende manieren kennis met anatomie. Vulgariserende handboeken verspreidden kennis van de anatomie aan de hand van tekst en tekeningen.²¹ Sommige artsen organiseerden zelfstandig publiekslezingen, waarin de werking van het menselijk lichaam werd verduidelijkt aan de hand van demonteerbare anatomische modellen uit papier-maché.²² Ook universiteiten stelden op gezette tijdstippen hun wetenschappelijke kabinetten open, waarbij bezoekers werden geconfronteerd met het dode, gedissecteerde lichaam. Hoewel wetenschappelijke anatomische collecties in Nederland werden gesloten voor niet-medici in de tweede helft van de negentiende eeuw, bleef het in België gebruikelijk om gedurende de kermisperiode universitaire collecties te openen voor het brede publiek.²³

Rondreizende anatomische musea waren een welgekend fenomeen in verschillende Europese landen. Anatomische musea die eerder een vaste verblijfplaats hadden, gingen rondtrekken vanuit economische motieven. Door geregeld van plaats te veranderen, kon een groter publiek aangesproken worden, wat leidde tot grotere inkomsten uit toegangsgelden.²⁴ De steden in de Lage Landen werden bezocht door zowel Franse als Duitse anatomische musea.²⁵ In de grotere steden was minstens eenmaal per jaar een populariserend anatomisch museum te bezichtigen.

Het rondreizende anatomische museum trachtte de schoonheid van het menselijk lichaam te tonen aan de hand van een geësthetiseerde anatomie. Wassen

21 Voorbeelden van populariserende anatomische atlanten zijn: Achille Comte, *Physiologie à l'usage des collèges et des gens du monde* (Parijs 1834) en Constant Crommelinck, *Nouveau manuel d'anatomie descriptive et raisonnée* (Brussel 1841).

22 In Brussel gaven onder andere Constant Crommelinck, Louis Laussedat en François G. Lemerrier publiekslezingen over anatomie aan de hand van modellen. Deze lezingen werden telkens aangekondigd in de krant, bijvoorbeeld: 'Le docteur Crommelinck', *Journal de Bruxelles*, 15 juli 1879; 'Cours d'anatomie du docteur Laussedat', *L'Indépendance belge*, 7 april 1853 en 'Cours de Physiologie humaine et comparée', *Journal de Bruxelles*, 19 mei 1856. Over de reizen en publiekslezingen van Lemerrier, zie: Anna Maerker, 'Anatomizing the trade: designing and marketing anatomical models as medical technologies, ca. 1700-1900', *Technology and culture* 54 (2013) 551-553.

23 Voor Nederland, zie: Hieke Huistra, 'Weg met pottenkijkers! Hoe het publiek verdween uit het Leids anatomisch kabinet', *De Negentiende Eeuw* 34 (2010) 193-208. In België werden onder andere in Gent en Brussel de anatomische collecties opengesteld voor het publiek. In Gent werd het anatomisch kabinet geopend tijdens de Gentse Feesten, zie: Stadsarchief Gent, inv.nr. T 348-360: 355, *Musées de l'université de zoologie et d'anatomie comparée: ouverture au public 1919-1920*. In Brussel werden geregeld schedels van criminelen tentoongesteld aan het anatomisch theater, zie: *Le Messenger de Gand*, 19 april 1851.

24 Pirson, *Corps à corps*, 166.

25 De musea van Kahn, Dessort en Prauscher waren oorspronkelijk uit Duitsland afkomstig. Een voorbeeld van een Frans museum dat ook in België en Nederland rondreisde is het Museum Buiron.

modellen presenteerden de innerlijke structuur van het lichaam op een ‘nette manier’.²⁶ Toekomstige bezoekers werden op het hart gedrukt dat het voortaan mogelijk was om de structuur van het lichaam te ontdekken zonder ‘de instinctieve weerzin van het anatomisch theater’.²⁷ Anatomie werd zo gedissocieerd van de walging die dissecties opriepen bij een niet-medisch publiek.

Anatomische musea baseerden hun collecties op objecten uit wetenschappelijke instellingen en refereerden expliciet aan deze filiatie. Kahn benadrukte in zijn catalogi niet enkel zijn medische opleiding, maar ook de wetenschappelijke waarde van de collecties die in zijn museum te zien waren.²⁸ Ook liet hij lokale artsen zijn museum goedkeuren. In Dordrecht nodigde Kahn bijvoorbeeld de Plaatselijke Commissie van Medisch Toezicht uit om de preparaten te keuren. De erkenning van de Commissie werd vervolgens in de lokale krant gedrukt om het publiek van het nut van een bezoek aan de tentoonstelling te overtuigen.²⁹

Het museum van Kahn vormde een voorbeeld voor een volgende generatie museumuitbaters van populariserende anatomische musea. André Buiron nam bijvoorbeeld de inleiding en tekeningen over uit de catalogi van Kahn, en stelde gelijkaardige objecten tentoon.³⁰ Hoewel museumuitbaters zoals Dessort en Prauscher aanvankelijk carrière maakten in de circuswereld, namen ook zij een dokterstitel aan bij de opening van hun anatomische museum. Op deze manier wilden ze de wetenschappelijke legitimiteit van hun tentoonstelling versterken.³¹

Om dezelfde reden werd er in catalogi uitdrukkelijk gewezen op de educatieve en intellectuele waarde van het museum. Uitbaters benadrukten het didactische doel van hun collectie om potentiële klanten te overtuigen van de waarde van een bezoek. Enerzijds werden medici en studenten geneeskunde aangemoedigd het museum te bezoeken. De tentoongestelde objecten zouden dienen als hulpmiddel om de menselijke anatomie beter te begrijpen. Preparaten en modellen van de chirurgische anatomie ondersteunden bijvoorbeeld de ‘studie van de spieren, slagaders en aders’.³² Anderzijds was de tentoonstelling ook gericht op een lekenpubliek. Zo verzekerde de krant *Le Messenger de Gand* zijn lezers dat iedereen in het museum van Kahn ‘aangename en leerzame uren’ zou doorbrengen.³³ Kahn beweerde dat hij in de eerste plaats de ‘mysterie van de anatomie’ voor ‘iedereen’ duidelijk wou maken.³⁴

26 *L'Indépendance belge*, 9 februari 1858.

27 Idem.

28 Kahn, *Beschrijving van het ontleedkundig museum*, 3.

29 *Dordrechtse Courant*, 8 juni 1850 en Kahn, *Beschrijving van het ontleedkundig museum*, 10.

30 André Buiron, *Catalogue du Grand Musée d'Anatomie* (Lyon 1856).

31 Over de herkomst van Dessort, zie: Irina Podgorny, ‘Travelling museums and itinerant collections in nineteenth-century Latin America’, *Museum History Journal* 6 (2013) 136; Over de herkomst van Prauscher, zie: Tatjana Buklijas, ‘Mapping anatomical collections in 19th-century Vienna’, in: Rina Knoeff en Robert Zwijnenberg (red.), *The fate of anatomical collections* (Farnham 2015) 157.

32 *Le Messenger de Gand*, 9 januari 1851.

33 *Le Messenger de Gand*, 12 januari 1851.

34 *Le Messenger de Gand*, 9 januari 1851.

Van panoramisch naar preventief

Het anatomische museum sloot aan bij een vroegnegentiende-eeuwse museumcultuur geïnspireerd op de Verlichtingsidealen zoals het nut van algemeen onderwijs.³⁵ De museumopstelling van de vroege rondreizende anatomische musea was een afspiegeling van de eerste publieke natuurhistorische musea. Anna Maerker beschreef hoe de opstelling van de anatomische wassen modellen in het Florentijnse museum La Specola de bezoeker een ‘panoramische visie’ op het lichaam aanreikte.³⁶ De tentoonstelling was erop gericht om de bezoeker een complete representatie van de menselijke anatomie aan te bieden. Levensgrote modellen werden tentoongesteld naast anatomische tekeningen en andere modellen die toelieten een bepaald lichaamsdeel in detail te bestuderen. Maerker beschrijft de ‘panoramische visie’ die La Specola aan bezoekers presenteerde als deel van de didactische doelstellingen van het museum.³⁷ La Specola was een van de eerste wetenschapsmusea die werden opengesteld voor een breed publiek.

De rondreizende anatomische musea organiseerden hun tentoonstelling op een gelijkaardige manier, waarbij een panoramische visie als troef werd uitgespeeld. Om een niet-medisch publiek aan te spreken, kreeg de anatomische wetenschap in het populariserende museum een aanvullende betekenis. Anatomie werd verbonden met een ‘omvattende kennis van het menselijk bestaan’.³⁸ Een bezoek aan het anatomische museum gold volgens uitbaters niet alleen als een introductie tot de anatomie, maar verschaftte de mens ook inzicht ‘in de plaats die hij zelf in de orde van het Heelal inneemt’.³⁹ De structuur van het interne lichaam werd gepresenteerd als een wonder dat ontzag voor de schepping zou oproepen. Zo proclameerde Kahn het menselijk lichaam tot ‘het meesterstuk der schepping’.⁴⁰ Kennis van de anatomie zou volgens uitbaters eerbied opwekken voor zowel de schepper als zijn creatie: het menselijk lichaam.

Om een panoramisch overzicht te bieden van het menselijk bestaan werden ook lichamen van verschillende rassen, dieren en pathologieën in de collectie geïntegreerd. De lichamen in het anatomische museum verbeeldden immers niet alleen de menselijke anatomie, maar vormden tegelijk een weergave van de gehele schepping. Zo toonde Dessort een reeks pleisteren beelden van de verschillende ‘rassen’, die werd afgesloten met de anatomische voorstelling van de ‘kop van een gewonen Aap’.⁴¹

35 Over de ‘opmars van de museumcultuur’, zie: Liesbet Nys, *De intrede van het publiek. Museumbezoek in België 1830-1914* (Leuven 2012).

36 Anna Maerker, ‘Anatomy and public enlightenment. The Florentine Museo La Specola’, in: Samuel Alberti en Elizabeth Hallam (red.), *Medical museums. Past, present, future* (Londen 2013) 91.

37 Idem.

38 Henry Dessort, *Gids voor de bezoekers van Henry Dessort's anatomisch-ethnologisch museum. De grootste verzameling van kunstmatig nagebootste voorwerpen uit het gebied van 's menschen ligchamelijke leven* (Amsterdam 1857) 3.

39 Dessort, *Gids*, 3.

40 Kahn, *Beschrijving van het ontleedkundig museum*, 3.

41 Dessort, *Gids*, 31.

Populariserende musea steunden op wetenschappelijke anatomische collecties, waarin het menselijk lichaam werd aangegrepen om de wetten van de natuur te bestuderen. De historica Carin Berkowitz beargumenteerde dat verschillende anatomische objecten in negentiende-eeuwse collecties een ‘system of display’ vormden, dat in zijn totaliteit de orde van de natuur verbeeldde.⁴² Dit ‘systeem’ met tekeningen, tekst en objecten gold door zijn specifieke opstelling als een getrouwe weergave van de natuur en de natuurlijke orde.

Het populariserende museum maakte gebruik van een soortgelijk visueel systeem om de natuurlijke orde te tonen aan een niet-medisch publiek. In populariserende musea werden preparaten afgewisseld met modellen. Tekst en tekeningen uit de catalogus boden de bezoeker context. Alle onderdelen van de tentoonstelling maakten deel uit van een pedagogisch systeem. Dessort maakte de menselijke anatomie bijvoorbeeld begrijpelijk door de tentoonstelling op te splitsen in verschillende delen, waarbij de focus telkens lag op één bepaald aspect van het lichaam. Hij vergeleek zijn pedagogische benadering van de anatomische collectie met een landschapgezicht. Een museumbezoek werd vergeleken met het zicht op een ‘panorama’ vanop een hoogte.⁴³ Zo beweerde Dessort dat een ‘duidelijk denkbeeld’ van een landschap pas gevormd kon worden na de afzonderlijke elementen (zoals bomen, struiken, heuvels) te beschouwen.⁴⁴ Dit gold volgens hem ook voor de studie van het menselijk lichaam. De bezoekersgids diende om de toeschouwers meer context te verschaffen over de details en de tentoongestelde delen aan elkaar te schakelen om zo een beeld van het volledige menselijke lichaam te vormen.

Door een goed begrip van de delen, zou de bezoeker van het anatomische museum een beter zicht krijgen op het geheel. Dessort stelde dat de bezoeker ‘op het einde een volmaakt algeheel overzicht verkrijgt, dat hem in staat stelt, met zekerheid het schijnbaar verward stelsel van zijn organismus na te gaan, en in zijn eigen bestaan geen vreemdeling meer te zijn’.⁴⁵ Om die reden vormde de anatomische Venus, een model dat de volledige vrouwelijke anatomie toonde, het sluitstuk van de collectie van Kahn. Slechts op het einde van de tour zou de bezoeker over voldoende kennis van de delen beschikken om de volledige menselijke anatomie te kunnen begrijpen. De complete Venus bood de bezoeker volgens Kahn een ‘nauwkeurig overzicht’ over de bouw van het menselijk lichaam.⁴⁶

In de jaren 1860 bood het anatomische museum niet langer een overzicht van de schepping, maar van ziektes. Het Weense museum Prauscher, dat ook in België en Nederland rondreisde, werd door de zoon van de oorspronkelijke eigenaar in steeds meer afdelingen opgesplitst. Waar zijn vader nog een univer-

42 Carin Berkowitz, ‘Systems of display. The making of anatomical knowledge in Enlightenment Britain’, *British Journal for the History of Science* 46 (2013) 359-387.

43 Dessort, *Musée ethnologique*, 3.

44 Ibidem, 4.

45 Dessort, *Gids*, 4.

46 Kahn, *Beschrijving van het ontleedkundig museum*, 23.

seel ideaal vooropstelde, zette Hermann Prauscher in op een gespecialiseerder verhaal.⁴⁷ Ook andere uitbaters verdeelden hun collecties in steeds meer afdelingen. Zo bezat het museum Willardt aparte etnologische en zoölogische afdelingen en had het museum Consael een gespecialiseerde embryologische, dermatologische en osteologische afdeling.⁴⁸ Modellen ontleenden hun primaire betekenis niet langer aan het geheel, maar aan hun gespecialiseerde – anatomische, pathologische, etnologische, zoölogische – opstelling.

Een Nederlandse krant beval het anatomische museum van Dr. Hartkopff zelfs aan omwille van ‘de wetenschappelijke rangschikking der voorwerpen’.⁴⁹ In de jaren 1870 werd de bezoeker aangemoedigd om anatomische modellen te aanschouwen vanuit een gespecialiseerd wetenschappelijk kader. Tentoonstellingscatalogi duiden eerst de overkoepelende wetenschap van de afdeling en dan de afzonderlijke modellen. Het museum Talrich legde bijvoorbeeld eerst uit dat de myologie een deel van de anatomische wetenschap is dat aandacht besteedt aan de ‘spieren, in de volksmond vlees genoemd’, alvorens spiermannen en skeletten tentoon te stellen die de aanhechting van de spieren aan de botstructuur toonden.⁵⁰

In het preventief-moraliserende museum werden uiteenzettingen over de natuurlijke orde ondergeschikt aan medische beschrijvingen. Het medische karakter van populariserende musea werd in de jaren 1860 versterkt. Catalogi maakten de bezoeker vertrouwd met medische vaktermen, zoals myologie (de leer van de spieren) of hysterotomie (een keizersnede).⁵¹ Ook nieuwe medische operaties en technieken vonden hun weg naar het publiek. Door grote medische ontdekkingen en hun doorwerking te tonen, plaatsten populaire anatomische musea zich in een traditie van medische vooruitgang.⁵²

Uitbaters legden de nadruk steeds meer op het pathologische model. Zij bevoerden dat hun collecties de bezoeker konden voorlichten over de symptomen, oorzaken en gevolgen van ziekten. Hiertoe beoogden zij een treffen tussen het model en de bezoeker. De confrontatie met een veelheid aan lichamen in verval, moest de gevolgen van ziekten tastbaar maken. De pathologische modellen kregen betekenis door een rechtstreekse vergelijking met het zelf – met het lichaam van de bezoeker. Betekenisgeving gebeurde in een identificatieproces, waarbij het model gold als een conditionele, toekomstige zelf.⁵³ Je zou zelf zo kunnen worden, als je je levensloop niet aanpast of geen behande-

47 Tatjana Buklijas, *Dissection, discipline and urban transformation. Anatomy at the University of Vienna 1845-1914*, onuitgegeven doctoraatsproefschrift University of Cambridge (Cambridge 2005) 135-136.

48 Willardt, *Guide dans le Musée anatomique en Consael, Catalogue du Grand museum. Embriologie, pathologie, blessures de la Grande Guerre. Guide du visiteur contenant les indications et explications nécessaires et précises de ma collection* (Gent, s.d.).

49 *Algemeen Handelsblad*, 29 april 1868.

50 Jules Talrich, *Livret descriptif*, 13.

51 Vergelijk Burmeister, *Popular anatomical museums*, 139.

52 Pirson, *Corps à corps*, 166.

53 *Ibidem*, 173.

ling zoekt. Het pathologische model gold als een waarschuwing.⁵⁴ De bezoeker die gezond wilde blijven, moest leren van zieke modellen en zijn levensstijl omgooien indien nodig.

Samen met het panoramische ideaal verdween de relevantie van etnologische en zoölogische modellen. In het museum Prauscher verschoof de aandacht van curiositeiten en monsters naar normale en pathologische anatomie.⁵⁵ In Belgische krantenadvertenties werden niet-medische modellen slechts kort gedeut als nieuwigheden of ‘phénomènes plus ou moins bizarres’.⁵⁶ In catalogi zweefden figuren zoals ‘het zeeroofdiermeisje’ tussen verschillende medische afdelingen in.⁵⁷ Het exotische lichaam was nog steeds een trekpleister voor het publiek, maar maakte steeds minder deel uit van het verhaal van het museum. De nieuwe nadruk op pathologie en preventie vond ook uiting in het sluitstuk van de collecties. Musea eindigden niet langer met een anatomische Venus, die het toppunt van de schepping verbeeldde, maar met het pathologische kabinet, dat bezoekers waarschuwde voor de fragiliteit van hun eigen lichaam.⁵⁸

Burgerij en romantiek

De eerste rondreizende anatomische musea legitimeerden hun bestaan door een klemtoon op kennisverspreiding. Prauscher benadrukte bijvoorbeeld dat zijn tentoonstelling tegemoet kwam aan het ‘verlangen’ van de mens naar (zelf) kennis.⁵⁹ Michael Sappol beargumenteerde dat vroege anatomische musea zich inschreven in een burgerlijk discours, waarin de controle van de geest over het lichaam centraal stond. Door het lichaam op te delen in categorieën en vast te leggen in teksten en objecten, maakte het anatomische museum het lichaam kenbaar en beheersbaar.⁶⁰ In de Lage Landen werd ook het ‘andere’ – etnologische, dierlijke, pathologische – lichaam ingeschakeld in dit burgerlijke beschavingsproces. Zo moest een ‘volmaakt algeheel overzicht’ van de schepping volgens de catalogus van Dessort leiden tot ‘een hogere(n) trap der beschaving’.⁶¹ Volgens Prauscher bracht het anatomische museum een oplossing voor mensen met een ‘hogere opleiding’ op zoek naar een ‘grondige kennis van de menselijke natuur’.⁶² De collectie zou de ontwikkelde bezoeker toelaten ‘tot een hooger graad van denkbeelden’ op te klimmen.⁶³

54 Talrich, *Livret descriptif*, 24.

55 Buklijas, *Dissection, discipline and urban transformation*, 135.

56 *L'Indépendance belge*, 14 november 1874.

57 Talrich, *Livret descriptif*, 19.

58 Zie bijvoorbeeld: Consaël, *Catalogue*, 29-32; Paul Spitzner, *Katalogus van het groot anatomisch museum van dr. P. Spitzner* (s.l, s.d) achterzijde; Talrich, *Livret descriptif*, 20-24.

59 Prauscher, *Indicateur du grand musée anatomique*, 3.

60 Sappol, *A traffic of dead bodies*, 308.

61 Dessort, *Gids*, 4.

62 A. Prauscher, *Indicateur du grand musée anatomique de A. Prauscher, représentant d'après nature les diverses parties du corps humain, en modèles naturels et artificiels* (Luik 1857) 3.

63 ‘Ontleedkundig museum’, *Het Handelsblad van Antwerpen*, 19 maart 1857.

Een voorafgaand beschavingsniveau stimuleerde het verlangen om zichzelf via de anatomie te ontdekken. Kennis van de anatomie zou een eenheid tussen lichaam en geest creëren. Frenologische modellen in het museum bevestigden deze link. De bezoeker leerde het brein herkennen als het orgaan van de ziel dat de ‘driften, hartstogten en verstandskrachten’ voortbracht.⁶⁴ Bovendien was beschaving een voorwaarde om het anatomische museum te betreden. De idee was dat bezoekers over zelfcontrole moesten beschikken om de modellen op de juiste manier te interpreteren. Enkel de bezoeker die al over een zekere beschaving beschikte – die zijn lichamelijke driften beheerste – kon met zijn geest vat krijgen op de schepping.⁶⁵

In de jaren 1840 en 1850 richtten anatomische musea in België zich dan ook expliciet tot de ‘gens du monde’. De toegangsprijs was enkel betaalbaar voor goeude burgers. Collecties werden uitgesteld op plaatsen die gefrequentieerd werden door de burgerij. Wanneer Kahn voor het eerst Brussel bezocht in 1849, exposeerde hij bijvoorbeeld in de Sint-Hubertusgalerijen, een gloednieuwe passage in het centrum van de stad.⁶⁶ Ook Dessort stelde zijn collectie hier verschillende keren tentoon.⁶⁷ In de galerij heerste door de aanwezigheid van winkels, theaterzalen en cafés een spektakelsfeer.⁶⁸ Het anatomische museum sloot zich hierbij aan door zich voor te stellen als een vorm van educatief entertainment. Kahn schonk zijn bezoekers ‘een echte schat voor ernstige studie’, maar speelde tegelijkertijd ook in op ‘het plezier van de verrassing’.⁶⁹ Door zich te verbinden met een burgerlijke vrijetijdscultuur kon het anatomische museum vertier aanbieden zonder aan respectabiliteit in te boeten.

De panoramische museumopstelling was geïnspireerd door het romantische wetenschapsideaal. De vroege, rondreizende musea afkomstig uit Duitsland – zoals Kahn, Dessort, Prauscher – sloten aan bij een romantische wetenschap, waarbij de grenzen tussen verschillende wetenschappelijke disciplines vervaagden om de natuur als een organisch geheel te kunnen bestuderen. Dessort expliciteerde in de museumcatalogus deze hang naar een ‘universele vorming’ waarbij de verschillende wetenschappelijke disciplines ‘hare wederzijdsche betrekkingen erkennen’.⁷⁰ Prauscher benadrukte eveneens de verwevenheid van de anatomie met de andere ‘sciences naturelles’ om een volledige kennis van het zelf en het lichaam te verwerven.⁷¹

64 Dessort, *Gids*, 29.

65 Vergelijk Samuel Alberti, ‘The museum affect. Visiting collections of anatomy and natural history in Victorian Britain’, in: Aileen Fyfe en Bernard Lightman (red.), *Science in the marketplace* (Chicago/Londen 2007) 373-380.

66 De standplaats van Kahn in de Sint-Hubertusgalerijen werd meerdere malen aangekondigd in de Brusselse krant, bijvoorbeeld: ‘Musée anatomique’, *L’Indépendance belge*, 18 augustus 1849.

67 ‘Grand Musée ethnologique et anatomique’, *L’Indépendance belge*, 25 februari 1858.

68 Anneleen Arnout, ‘Something old, something borrowed, something new. The Brussels shopping townscape during the nineteenth century, 1830-1914’, in: Jan Hein Furnée en Clé Lesger (red.), *The landscape of consumption. Shopping streets and cultures in Western Europe, 1600-1900* (Basingstoke 2014) 157-183.

69 *L’Indépendance belge*, 3 september 1849.

70 Dessort, *Gids*, 3.

71 Prauscher, *Indicateur du Grand Muséum Anatomique*, 4.

Populariserende musea werden gevuld met voorwerpen die in universitaire kabinetten wetenschappelijk onderzoek ondersteunden of als didactisch hulpmiddel dienden om studenten de menselijke structuur aan te leren. Kahn, Dessort en vermoedelijk ook Prauscher kochten hun modellen en preparaten bij dezelfde kunstenaars en artsen die objecten vervaardigden voor wetenschappelijke anatomische collecties. Kahn pakte bijvoorbeeld uit met modellen die hij bij de Franse Dr. Auzoux haalde.⁷² Daarnaast beschikte hij over modellen van Paul Zeiller, een kunstenaar verbonden aan de universiteit van München.⁷³ De modellen in het kabinet van Dessort hebben een minder duidelijke afkomst, maar werden vermoedelijk ook door Zeiller geleverd. Deze associatie werd duidelijk gemaakt op het voorblad van de catalogus. De voorpagina van Dessorts gids bevatte een tekening die Zeiller eerder in zijn atlas opnam.⁷⁴

Embryologische en dierlijke preparaten vonden hun weg naar het populariserende museum via hun fabrikanten, zoals Zeiller, maar ook via de wetenschappelijke invloeden van verschillende artsen. Zo was Kahn geïnspireerd door de Duitse anatoom-embryoloog Michael Erdl.⁷⁵ Hij beleed in zijn onderzoek een natuurlijke theologie.⁷⁶ Zijn embryologische atlas richtte zich op lezers die ‘de kracht van de Schepper verheerlijken door bezinning van zijn werk’.⁷⁷ Dit idee vond ingang in Kahns embryologische deelcollectie.⁷⁸ De studie van de ontwikkeling van de foetus in de baarmoeder was volgens Kahn een mogelijkheid om de schepping te bewonderen. Via de embryologische modellen van Zeiller vond de theorie van Erdl zijn weg naar de collecties van Kahn – en later ook Dessort – die de bezoekers opriepen om de pracht van de schepping in het eigen lichaam te aanschouwen. De schoonheid van een geësthetiseerde anatomie moest de bezoeker overtuigen van de wonderen van het eigen lichaam.

Tegelijkertijd ging Kahn ook een alliantie aan met lokale artsen. Zo nodigde de museumuitbater verschillende artsen en anatomen uit, zoals de hoogleraar Schroeder van der Kolk, om zijn museum te bezoeken. Hun positieve commentaar dat daarna in de krant werd gepubliceerd, moest de laatste twijfels over een museumbezoek wegnemen bij het publiek.⁷⁹ Bij de uitbreiding van de collectie trachtte Kahn ook lokale expertise in zijn museum op te nemen. In 1850 werd de collectie bijvoorbeeld aangevuld met een aantal preparaten die werden vervaardigd door ‘de heer Schubärt te Utrecht, onder leiding van professor Schroeder van der Kolk’.⁸⁰

72 ‘Musée anatomique du Dr. Kahn’, *Le Messenger de Gand*, 12 januari 1851.

73 Idem.

74 Dessort, *Gids*, titelpagina.

75 Alan Bates, ‘Dr Kahn’s Museum: obscene anatomy in Victorian London’, *Journal of the Royal Society of Medicine* 99 (2012) 619.

76 Nick Hopwood, ‘Artist versus anatomist, models against dissection. Paul Zeiller of Munich and the revolution of 1848’, *Medical History* 51 (2007) 288.

77 Erdl in Hopwood, ‘Artist versus anatomist’, 288.

78 Joseph Kahn, *Atlas of the formation of the human body: in the earliest stages of its development. Compiled from the researches of the late professor M.P. Erdl* (Londen 1852).

79 *Utrechtse provinciale en stadscourant*, 22 april 1850.

80 *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 11 november 1850.

Afb. 2 Gipsafgietsel van menselijke hersenen vervaardigd door Schubärt voor het museum van Kahn. Collectie Universiteitsmuseum Utrecht. Fotografie Peter Rothen-garter.

Artsen en hoogleraren anatomie zouden in de jaren 1850 het populariserende anatomische museum een nieuw aanknopingspunt bieden door een preventieve geneeskunde te verspreiden. In het museum van Kahn werd de spreuk ‘Ken u zelve!’ geleend van de tempel van Delphi, om de bezoeker aan te sporen ‘de wonderen na te vorschen, welke de Schepper in de samenstelling zijns lichaams heeft daargesteld’.⁸¹ Dit motto opende ook het boek over ‘populaire geneeskunde’ van Adolphe Burggraeve dat hij in 1853 publiceerde. Deze chirurg en hoogleraar aan de Gentse universiteit mikte met zijn boek uitdrukkelijk op de ‘gens du monde’ en had eenzelfde vulgariserend doel als het anatomische museum. De nadruk van de ‘Connais toi toi-même’ uit deze ‘médecine populaire’ had een expliciet medisch-preventief doel.⁸² Deze klemtoon op preventie zou door uitbaters van laatnegentiende-eeuwse populariserende anatomische musea worden aangegrepen om de openstelling van hun collecties aan een onbeschaafd geacht arbeiderspubliek te rechtvaardigen.

Een verbreding van het publiek en de opkomst van de hygiënebeweging

Omwille van commerciële drijfveren, verhuisden anatomische musea in België van de galerij naar het kermisplein in de late jaren 1850.⁸³ Omdat anatomische musea niet langer voldoende inkomsten uit toegangsgelden verzamelden, werd naar alternatieve inkomsten gezocht. Zo verkocht Kahn in Groot-Brittannië aan het eind van zijn tentoonstelling verschillende middeltjes tegen de ziektes die de bezoeker tijdens de tentoonstelling had leren herkennen. Bijgevolg kante de medische wereld in Engeland zich tegen anatomische musea, die een bedreiging vormden op de medische markt. De Britse medische pers stelde de educatieve waarde van anatomische musea expliciet ter discussie en schilderde museumuitbaters vaak af als kwakzalvers. In de jaren 1870 werd in Groot-Brittannië de collectie van Kahn zelfs vernietigd omdat ze als ‘obsceen’ werd

⁸¹ Kahn, *Beschrijving van het ontleedkundig museum*, 2.

⁸² Adolphe Burggraeve, *Médecine populaire de l’homme physique* (Gent 1853) 7.

⁸³ Pirson, *Corps à corps*, 166.

beschouwd.⁸⁴ In de Lage Landen wendden uitbaters zich nooit tot de verkoop van geneesmiddelen om dalende inkomsten op te vangen. In plaats daarvan probeerden ze een groter publiek aan te trekken. Waar de eerste anatomische musea zich richtten tot de burgerij, probeerden latere musea ook de arbeidersklasse op de kermis aan te spreken.

In Nederland stonden anatomische musea al vroeger op de kermis. In steden zoals Rotterdam en Groningen werd het museum van Kahn reeds eerder ontvangen tijdens de kermisperiode.⁸⁵ In andere steden kreeg het museum een plechtigere ontvangst. In Utrecht verkreeg Kahn de toestemming om zijn museum op te bouwen in de academie voor Kunst en Wetenschappen, terwijl hij in Amsterdam zijn modellen tentoonstelde boven het burgerlijke koffiehuis Allebrandi.⁸⁶ De locatie van het museum droeg bovendien bij aan de receptie en appreciatie van de tentoonstelling. De associatie met het museum met het vertier en spektakel van de kermis verminderde de waardering van het museum.⁸⁷

In Nederland was de reactie van de bezoekers op de anatomische tentoonstellingen vanaf het begin niet eenduidig positief. De verzamelde lichamen symboliseerden voor sommige bezoekers het teloorgaan van de zeden. Zo liet een lezer van *De Nederlander* in een opiniestuk optekenen dat de pathologische modellen ‘niets dan afkeer en walging’ inboezemden en golden als een ‘openbare aanranding der zedelijkheid’.⁸⁸ Volgens hetzelfde artikel ‘verpletterden’ deze modellen elk ‘gevoel van schoonheid en eerbied voor het edelste aller schepselen’.⁸⁹

Gelijkaardige zorgen werden in België voor het eerst geuit bij de verhuizing van het anatomische museum naar het kermisplein. Op de kermis verkreeg het museum een grotere maatschappelijke zichtbaarheid. Ook de gemiddelde toegangsprijs halveerde, waardoor een arbeiderspubliek toegang kreeg tot anatomische collecties. In 1858 opende Dessort zijn deuren zelfs gratis. De bezoeker moest enkel een museumcatalogus van dertig centiemen aankopen.⁹⁰ In 1873 halveerde Antonio Crassé de entreprijs van zijn museum, met als doel ‘de arbeidersklasse toe te laten zijn collectie te bezoeken’.⁹¹

Het was volgens ons net de intrede van dit nieuwe, onbeschaafd geachte publiek dat de bekommernis om de zedelijkheid van anatomische tentoonstellingen deed groeien. Van het nieuwe arbeiderspubliek werd verondersteld dat

84 Alan Bates, “Indecent and demoralising representations”. Public anatomy museums in Mid-Victorian England’, *Medical History* 52 (2008) 1-22.

85 *Groninger Courant*, 19 september 1850. In een opiniestuk in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* werd het museum van Kahn op de kermis als ‘hoogst onzedelijk’ beschreven, zie: ‘Ingezonde stukken’, *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 23 mei 1852.

86 ‘Anatomisch museum van Dr. Kahn’, *Algemeen Handelsblad*, 15 januari 1850.

87 Sofie Onghena verbond deze ontwikkeling aan de professionalisering van het wetenschappelijke establishment, dat zich in toenemende mate distantieerde van uitingen van sensationele ‘pseudowetenschap’, zoals populariserende musea of wereldtentoonstellingen. Onghena, ‘Spektakelstukken’, 59-61.

88 ‘Het anatomisch museum van den heer Kahn’, *De Nederlander*, 20 februari 1850.

89 Idem.

90 ‘Café du théâtre de Vaudeville’, *Journal de Bruxelles*, 15 december 1858.

91 *La Meuse*, 26 september 1873.

ze niet over de zelfcontrole beschikten om anatomische modellen te interpreteren. De idee was dat naakte modellen bij een onbeschaafd publiek zouden leiden tot immoraliteit.

In België werden stedelijke kermisreglementen, die stelden dat de inhoud van kramen ‘zedelijk’ moest zijn, aangegrepen om anatomische tentoonstellingen te controleren of te sluiten. Zo verbood het Leuvense stadsbestuur de tentoonstelling van een model van een maagd naast ‘een vrouw die gestopt was dit te zijn’ omdat dit ‘de vleselijke lusten van bezoekers zou kunnen aanwakkeren’.⁹² Omwille van een onzedige opstelling, werd Dessort in 1860 veroordeeld tot een boete van 100 frank. Daarenboven nam de Brusselse correctionele rechtbank maar liefst 64 figuren en afbeeldingen in beslag.⁹³ In Nederlandse conservatieve kringen werden dezelfde argumenten zelfs aangegrepen om te pleiten voor een verbod op populariserende anatomische musea.⁹⁴ De verbreding van het publiek vloeide uit in meer controle en kritiek op anatomische tentoonstellingen.

Als antwoord op de toenemende kritiek, veranderden uitbaters de opstelling van hun museum. Omdat musea in elke stad hun collectie telkens opnieuw moesten opbouwen, schonk dit uitbaters veel vrijheid om hun tentoonstelling aan te passen naargelang de gevoeligheden van het publiek. Zo werden bepaalde objecten soms niet opgesteld in de tentoonstelling of werden sommige modellen afgeschermd voor een deel van het publiek. Vooral modellen van geslachtsziekten en gynaecologische figuren vonden hun weg naar aparte kabinetten, die vaak een eigen catalogoog en toegangsprijs hadden. Enkel mannen die extra betaalden mochten deze ‘cabinets réservés’ betreden.⁹⁵ Op deze manier werden ongeschikt geachte klanten – arbeiders, maar ook vrouwen – geweerd. In Leuven moest P. Helms zijn anatomische collectie aan een verplichte inspectie onderwerpen. Een politiecommissaris oordeelde dat modellen over praktische verloskundige chirurgie in een aparte ruimte moesten worden geplaatst, die enkel toegankelijk was voor volwassen mannen. Het ‘obscene’ karakter van de gynaecologische modellen kon immers voor ‘inconvéniens’ zorgen.⁹⁶ Klaarblijkelijk werden vrouwen te gevoelig bevonden om hun eigen voortplantingsorganen te bestuderen.

Niet alleen de concrete opstelling, maar ook de duiding van de opstelling werd aangepast. Het scheppingsverhaal werd vervangen door een nadruk op preventie. Deze verandering was het gevolg van maatschappelijke kritiek op de openstelling van de collecties voor een breder publiek. De tentoonstelling

92 Leuven, Stadsarchief Spectacles. Etablissement de musées 1863-1888, 10518: Brief 5 maart 1863 politiecommissaris van burgemeester.

93 Rijksarchief Brussel, Depot Joseph Cuvelier, inv.nr. 249/369: Audience publique du 13 Mars 1860 en cause de monsieur le procureur du roi, contre H. Dessort (1816).

94 *De Noord-Brabander: Staat- en Letterkundig Dagblad*, 8 december 1857.

95 Over *cabinets réservés*, zie: Pirson, *Corps à corps*, 175-180 en Christiane Py en Cécile Vidart, ‘Les musées d’anatomie sur les champs de foire’, *Actes de la recherche en sciences sociales* 60 (1985) 5-6.

96 Leuven, Stadsarchief, *Spectacles. Etablissement de musées 1863-1888*, 10518: Brief 20/2/1863 burgemeester aan P. Helms.

van een panoramisch wereldbeeld sprak aan bij de burgerlijke bezoeker, maar werd niet aanvaard als rechtvaardiging voor de tentoonstelling van het naakte lichaam aan arbeiders. Een Nederlandse krant bekritiseerde reeds in 1852 de beperkte plaats die het preventieve luik innam binnen de panoramische verhaallijn van anatomische musea. De tentoonstelling van pathologische modellen had volgens het artikel slechts betekenis ‘wanneer daarmede eene gepaste verklaring en waarachtig gemeente vermaningen hand aan hand gaan’.⁹⁷

De intrede van het arbeiderspubliek leidde tot de vervanging van het panoramische verhaal door een preventief-moraliserend discours, waarin steeds meer de nadruk werd gelegd op problemen die geassocieerd werden met de arbeidersklasse, zoals alcoholisme, tuberculose en geslachtsziekten.⁹⁸ Kermisexploitanten beweerden dat een bezoek aan het anatomische museum zou leiden tot een vermindering van deze maatschappelijke kwalen.⁹⁹ De openstelling van het populariserende anatomische museum voor arbeiders maakte ook een grotere nadruk op moraliteit noodzakelijk. Om de kritiek op het onzedelijke karakter van anatomische collecties te weerleggen, plaatsten anatomische musea zich steeds meer in een discours van volksverheffing.

Preventie en moralisering waren niet toevallig de twee pijlers van het hygiënisme, dat in de tweede helft van de negentiende eeuw opgang maakte als wetenschappelijke en maatschappelijke beweging. De onwetendheid van de massa werd in deze internationale beweging voorgesteld als de voornaamste oorzaak van de opkomst en verspreiding van ziekten. Gezondheidsvoorlichting was binnen de hygiënebeweging zowel een sociale als een politieke kwestie. De gezondheid van het individu werd in verband gebracht met de gezondheid van de samenleving. Enerzijds zou de verspreiding van medische kennis leiden tot een groter welzijn in het algemeen, anderzijds zou het de elite beschermen voor de – vaak door ziekte getroffen – lagere klassen. Bovendien beweerden hygiënistische artsen dat enkel preventie door scholing de maatschappij in zijn geheel zou beschermen tegen degeneratie. Gezondheid was daarom volgens hygiënistische artsen zowel een nationale politieke problematiek als een individuele burgerplicht.¹⁰⁰

Populariserende anatomische musea vonden in de aspiraties van de hygiënebeweging een bestaansrecht voor hun collecties. In het preventieve doel van het hygiënisme vonden uitbaters een rechtvaardiging voor hun controversiële tentoonstelling van lichamen. Het laatnegentiende-eeuwse anatomische museum Spitzner bediende zich bijvoorbeeld van een hygiënistisch discours door

97 *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 23 mei 1852.

98 Over het drieploegentopos, zie: Liesbet Nys, ‘De ruiters van de Apocalyps: alcoholisme, tuberculose, syfilis en degeneratie in medisch België, 1870-1940’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 115 (2002) 26-46.

99 Bijvoorbeeld: Pierre Spitzner, *Museum Spitzner. Beschrijvende catalogus der verzamelingen van Zaal Nr. 2* (s.l., s.d.) 17.

100 Pijcke en Pirson, *Santé! L’art au secours*, 11-16; Nys, ‘Nationale plagen’, 220-241; Liesbet Nys, Henk De Smaele, Jo Tollebeek en Kaat Wils, ‘Een medisch object. Veranderingen in menswetenschap, cultuur en politiek’, in: Liesbet Nys e.a. (red.), *De zieke natie. Over de medicalisering van de samenleving 1860-1914* (Groningen 2002) 10-20.

te stellen dat ‘onwetendheid de ziekte baart’ en dat de bezoeker ‘verplicht was te weten’ wat verschillende ziekten teweegbracht.¹⁰¹ Omdat kennis de basis was van preventie, was elke burger verplicht zijn lichaam te leren kennen om ziektes te kunnen voorkomen.

De nadruk op preventieve geneeskunde ging bovendien, net als in de hygiënebeweging, hand in hand met moralisering. Populariserende anatomische musea stelden ziekte voor als een gevolg van zedenverval. Ziekte was een natuurlijke versterking van de moraal.¹⁰² Een fatsoenlijk leven was een gezond leven; een onzedig leven was een ziek leven. In dit kader werd het pathologische model ook een model in de figuurlijke zin: het toonde aan een breed publiek hoe men moest leven.¹⁰³ Zo moesten modellen van geslachtsziekten bijvoorbeeld een losbandig seksleven afraden, terwijl een preparaat van een verschroepelde lever aantoonde dat alcohol vergif was.

De conditie van het lichaam werd zo voorgesteld als een zaak van het individu, die zijn lichaam kon beschermen tegen ziekte door een gepaste levensstijl aan te nemen. Het preventief-moraliserende anatomische museum verspreidde een individualistische kijk op het lichaam en gezondheid. Het lichaam – mooi of lelijk, gezond of ongezond – werd voorgesteld als maakbaar. Het rationele individu kon zelf zijn gezondheid in handen nemen.¹⁰⁴ Het zieke lichaam was in het preventief-moraliserende museum niet langer een onderdeel van het grotere geheel van de schepping, maar een veruitwendiging van het morele falen van het individu.

Conclusie

In de negentiende eeuw veranderde de betekenis van lichamen in populariserende anatomische musea, hoewel de tentoongestelde lichamen grotendeels dezelfde bleven. Het nieuwe arbeiderspubliek vroeg om een nieuw verhaal. Modellen van ziektebeelden beantwoordden aan een wens om geschokt te worden. Een nadruk op pathologie liet ook toe om, in overeenstemming met de hygiënebeweging, een onbeschaafd geacht publiek het juiste, gezonde levenspad te tonen. Het zieke lichaam werd zo een rechtstreekse waarschuwing voor de bezoeker, die werd aangemaand om zedelijk te leven opdat hij gezond zou blijven.

Deze overgang van een panoramische naar een preventief-moraliserende duiding van het andere lichaam, komt duidelijk naar voren uit de tentoonstelling van monstrosités. In het panoramische museum bevestigden misvormde foetussen de positie van de mens als het meesterstuk van de schepping. De idee was dat aangezien de menselijke foetus zoveel verschillende evoluties moest

101 Pierre Spitzner, *Katalogus van het groot anatomisch museum van dr. P. Spitzner* (s.l., s.d.) 1.

102 Vergelijk Sappol, *A traffic of dead bodies*, 273-274.

103 Vergelijk Anna Maerker, *Anatomizing the trade*, 545.

104 Stephens, ‘Inventing the healthy body’, 223-238.

doormaken, er bij hem de grootste kans bestond dat dit organische proces misliep tijdens de ontwikkelingsfase. De vernuftigheid en complexiteit van de menselijke ontwikkeling maakte een mislukking waarschijnlijker. Een groot aantal monstruosité bewees bijgevolg de superieure status van de mens. Dessort stelde dan ook dat de studie van afwijkende fenomenen, van ‘*phénomènes de la nature*’, aantoonde dat de mens de hoofdrol speelde in het universum.¹⁰⁵ De verwijzing naar natuurspelingen herinnerde aan het vroegmoderne rariteitenkabinet, waarin misvormingen de kracht en de verscheidenheid van de natuur verbeeldden.¹⁰⁶ In de negentiende eeuw vormden monsters ook het onderwerp van wetenschappelijke studies, waarbij ze door anatomen zo precies mogelijk werden geclassificeerd. Freaks werden zo, zoals Robert Bogdan beraumgenterde, deel van ‘*God’s great order of creatures*’.¹⁰⁷

In de jaren 1860 en 1870 kregen monsters een andere functie in het verhaal van preventie en moralisering. Het museum Talrich duidde monsters in medisch-morele termen. Aangeboren afwijkingen zoals ‘hydrocefalie’ – een waterhoofdje – werden in het nieuwe hygiënistische discours geduid als ‘een gevolg van alcoholisme’ van de moeder.¹⁰⁸ Enerzijds leerde het preparaat de bezoeker iets bij over een medische aandoening. Anderzijds werd het waterhoofdje gebruikt om de zwangere vrouw te disciplineren. Wie dronk tijdens de zwangerschap, zou een misvormd kind krijgen. Waar monsters eerst de grootheid van de natuur toonden, werden ze vanaf de jaren 1860 gebruikt om de bezoeker te disciplineren. Een nieuw verhaal verleende een nieuwe betekenis aan het pathologische model.

De verschillende betekenissen van populariserende anatomische musea bieden inzicht in de veranderende negentiende-eeuwse aspiraties en gevoeligheden in verband met het lichaam. In een collectie die niet langer een panoramisch zicht op het universum bood aan de bourgeoisie, maar preventie preekte aan de lagere klassen, kreeg het afwijkende lichaam een andere invulling. Het andere lichaam kreeg niet langer betekenis door een verlangen naar encyclopedische kennis over de schepping, maar door een emotionele, stichtende confrontatie met het eigen lichaam – met het lichaam van de onbeschaafd geachte bezoeker.

De ‘legitimeringsretoriek’ van museumuitbaters die claimden om wetenschappelijke kennis te verspreiden volgt tegelijkertijd een algemene evolutie van museumcultuur, wetenschapsbeelden en wetenschapspopularisatie.¹⁰⁹ Wetenschap werd in het museum telkens gebruikt als een ‘beschavingselement’. Eerst bood de anatomie de burgerlijke bezoeker de kans door (zelf)kennis de wereld beter te leren begrijpen. Daarna diende de wetenschap of anatomie een

105 Dessort, *Musée ethnologique*, 3.

106 Lorraine Daston en Katherine Park, *Wonder and the order of nature* (Cambridge 2001).

107 Robert Bogdan, *Freak show. Presenting human oddities for amusement and profit* (Chicago 1988) 27.

108 Talrich, *Livret descriptif*, 14-15.

109 Over wetenschapsbeelden en legitimeringsretoriek, zie: Bert Theunissen, *Nut en nog eens nut. Wetenschapsbeelden van Nederlandse natuuronderzoekers, 1800-1900* (Hilversum 2000).

maatschappelijk belang door de gezondheid van het collectieve lichaam – de samenleving – aan het individuele lichaam te linken. Tot ver in de twintigste eeuw beheersten anatomische en pathologische lichamen het anatomische kabinet, waarin het gezonde en zieke lichaam respectievelijk werd voorgesteld als een belofte of een dreiging. Zo verspreidde het populariserende anatomische museum een nieuwe kijk op het lichaam, waarin gezondheid gold als een individuele levenskeuze. Door de juiste morele keuzes te maken, zou de bezoeker controle krijgen over de staat van zijn lichaam. Op het kruispunt tussen entertainment en wetenschap werd de verantwoordelijkheid over het lichaam aan het individu toegedicht.

Tinne Claes en Veronique Deblon zijn verbonden aan de onderzoeksgroep Cultuurgeschiedenis vanaf 1750 aan de KU Leuven. In het kader van het project 'Anatomie, wetenschappelijk gezag en het gevisualiseerde lichaam in wetenschap en cultuur 1780-1930' werken ze beiden aan een proefschrift over de geschiedenis van de anatomie in België. Veronique focust op de betekenis, het gebruik en de afkomst van preparaten en modellen, met aandacht voor de voorstelling van het levende en dode lichaam in de anatomie. Tinne bestudeert hoe medische ethische kwesties de praktijken van anatomen in de late negentiende eeuw beïnvloedden, met een focus op het belang van lichamelijke integriteit, eigendom en identiteit.

Correspondentieadres: Blijde Inkomststraat 21 PB 3307 3000 Leuven (België). E-mailadres: veronique.deblon@kuleuven.be en tinne.claes@kuleuven.be